

ARISTOTELES VE KANT'TA AHLAKIN İKİ YÜZÜ

İmdat Demir — Filozof Kirpi

ÖZET

Aristoteles ve Kant üzerinden kurulan bu metin, ahlakın iki temel damarını karşı karşıya getirir: erdem ve ödev. Aristoteles için ahlak, insanın hayat içinde yavaş yavaş kıvam bulması, karakterini alışkanlıklarla işlemesi ve iyi yaşama yönelmesidir. Eudaimonia, kaba mutluluk değil; insanın doğasına uygun biçimde olgunlaşması, arzularını ölçüye alması, adaleti, cesareti, cömertliği ve dostluğu davranış hâline getirmesidir. Aristoteles'te ahlak soyut bir emir değil; aile, eğitim, şehir, yasa, dostluk ve gündelik tekrarlar içinde oluşan karakter terbiyesidir. İnsan iyi olmayı bilmekle yetinemez; doğruyu tekrar ederek onu tabiatına yerleştirmelidir. Kant ise ahlakı daha sert bir zemine taşır. Ona göre bir eylemin değeri sonucunda, alışkanlıkta veya toplumsal alkışta değil; ödev bilinciyle, iyi istemeyle ve evrensel yasa ilkesine uygunlukla belirlenir. İnsan doğruyu çıkarı, korkusu veya görünürlük arzusu için değil, doğru olduğu için yapmalıdır. Kategorik imperatif, kişinin eylem ilkesini herkes için geçerli yasa olarak isteyip isteyemeyeceğini sorar; insanı araç değil amaç olarak görme buyruğu da modern araçsallaştırma düzenine karşı güçlü bir ahlaki zırh sunar. Metin, iki filozofu uzlaştırmak yerine aralarındaki gerilimi korur. Aristoteles karakterin, Kant ise ilkenin zorunluluğunu hatırlatır. Modern insanın krizi hem karakter kaybı hem ilke kaybıdır: iyi görünme iyi olmanın, çıkar ise ahlakın yerine geçmiştir. Siyasette, eğitimde, bürokraside ve gündelik ilişkilerde bu çürüme açıkça görünür: insan kendisine özel istisnalar üretir, ahlakı gruba, menfaate ve imaja göre bükür. Bu yüzden metin, ahlakı hem iç terbiye hem iç yasa olarak yeniden düşünmeye çağırır; erdemsiz ödevin soğuk, ilkesiz erdemin ise gevşek kalacağını gösterir. İnsan, ahlakı süs değil, varoluş omurgası yapmak zorundadır; yoksa hayat, cilalı bir mazeret çöplüğüne döner.

Ahlakın Zemini: İyi Yaşam mı, Doğru Eylem mi?

Ahlak dediğimiz şey, insanın kendine çekidüzen vermesinden ibaret olsaydı, mesele çok kolay çözüldü. Birkaç güzel öğüt, biraz vicdan, biraz da toplumsal terbiye yeterdi. Fakat insan denilen varlık öyle basit bir kumaştan dikilmemiştir. İçinde arzu vardır, korku vardır, hırs vardır, utanç vardır, hesap vardır, kibir vardır; bazen merhamet bile kendi karanlık niyetini temiz bir mendil gibi yüzüne bastırır. Bu yüzden ahlak, yalnızca "iyi davranmak" meselesi değildir; insanın kendi varlığını hangi ölçüye göre kurduğu, başkasıyla nasıl ilişki kurduğu, mutluluğu ne sandığı, doğruyu neye göre tanıdığı ve yanlışın karşısında ne kadar ayakta kalabildiği meselesidir.

Aristoteles ile Kant'ı birlikte okumak burada büyük bir düşünce gerilimi açar. Çünkü bu iki filozof ahlakı aynı kapıdan içeri sokmaz. Aristoteles ahlakı insan hayatının bütünlüğü içinde düşünür. Ona göre insan, kendi doğasına uygun biçimde gelişen, olgunlaşan, erdem kazanan, ölçü bulan bir varlıktır. Ahlak, yaşanan hayatın içinde yavaş yavaş pişer. Bir insan cesur olmayı kitap okuyarak değil, korkuyla karşılaştığında doğru

davranmayı tekrar tekrar deneyerek öğrenir. Cömertlik, insanın mal hakkındaki tavrında; adalet, başkasıyla kurduğu ilişkide; ölçülülük, haz karşısındaki duruşunda görünür hale gelir. Aristoteles için ahlak, insanın karakterinde yerleşen bir kıvamdır.

Kant ise daha sert bir yerden konuşur. Onun ahlaki hayatın alışkanlıklarına, toplumsal geleneklere, kişisel mutluluk arayışına veya sonuç hesabına emanet edilemez. Kant için ahlakın değeri, insanın doğru eylemi hangi niyetle yaptığına bağlıdır. İnsan çıkarı için doğru davranabilir. İnsan korktuğu için doğru davranabilir. İnsan ayıplanmamak için doğru davranabilir. İnsan toplumda iyi görünmek için doğru davranabilir. Bunların hiçbiri Kant'ın gözünde ahlakın en yüksek değerini vermez. Çünkü ahlak, ödevden dolayı yapılan eylemde belirir. Yani insan, doğruyu kendisine fayda sağladığı için değil, doğru olduğu için yapmalıdır.

Burada ilk büyük ayırım ortaya çıkar: Aristoteles için ahlakın temel sorusu "iyi bir insan nasıl olunur?" sorusudur. Kant için ise "Bir eylem hangi koşulda ahlaki değer taşır?" sorusu öne çıkar. Aristoteles insanın hayatını, karakterini, alışkanlıklarını, toplum içindeki yerini ve mutluluk arayışını hesaba katar. Kant ise insanı akıl sahibi bir varlık olarak alır ve onun kendi eylemine evrensel bir yasa koyup koyamayacağını sorgular. Birinde insan, iyi yaşama doğru yürüyen bir karakter varlığıdır; diğesinde insan, kendi arzusuna karşı bile doğruyu yapabilen ahlaki iradedir.

Aristoteles'in ahlak anlayışında "iyi yaşam" fikri merkezîdir. Bu iyi yaşam kaba anlamda keyif, konfor, zenginlik veya başarı değildir. Aristoteles'in eudaimonia dediği şey, insanın kendi yetilerini en uygun biçimde gerçekleştirmesi, ruhun erdeme uygun etkinliği, hayatın kendi doğasına yakışır bir olgunluğa kavuşmasıdır. İnsan iyi yaşamak ister; fakat iyi yaşamak, her istediğini yapmak değildir. Tam tersine, isteklerin eğitilmesi, arzuların ölçüye alınması, öfkenin terbiye edilmesi, hazların dizginlenmesi, korkunun akılla dengelenmesi gerekir. İnsan, rastgele yaşayan bir varlık olduğunda kendisini tüketir; erdemli yaşadığında kendisini kurar.

Bu bakımdan Aristoteles'in ahlaki çok dünyevidir, fakat sığ değildir. Hayatın içindedir, fakat sıradan bir yaşam rehberi değildir. Aristoteles insanın tek başına ahlaklı olamayacağını da bilir. İnsan polis içinde, yani siyasal ve toplumsal hayat içinde biçimlenir. Aile, eğitim, yasa, dostluk, alışkanlık, örnek kişilikler, ortak iyiler ve toplumsal düzen ahlakın oluşmasında belirleyicidir. Kötü bir şehirde iyi insan olmak imkânsız değildir, ama zordur. Çünkü insanın karakteri boşlukta büyümaz. Nasıl bir çocuk hangi evde, hangi sesler arasında, hangi korkularla, hangi haksızlıklara tanık olarak büyüyorsa ona göre biçimlenirse, yetişkin insan da içinde yaşadığı düzenin ahlaki ikliminden etkilenir.

Kant burada Aristoteles'e itiraz edecek gibi durur. Çünkü ahlaki toplumun alışkanlıklarına fazla yaklaştırmak, ahlaki gelenekle karıştırma riskini taşır. Bir toplumda yerleşmiş olan şey her zaman iyi değildir. Hatta çoğu zaman toplum, kötülüğü gelenek haline getirerek rahatlar. İnsanlar haksızlığa alışabilir. Zulüm normalleşebilir. Yalan, devlet dili haline gelebilir. Çıkarıcılık başarı diye alkışlanabilir. Ahlsızlık, pratik zekâ gibi pazarlanabilir. Böyle bir durumda ahlaki alışkanlığa, toplumsal terbiyeye veya ortak hayatın düzenine bağlamak tehlikeli olabilir. Kant'ın sertliği burada anlam kazanır. O, ahlaki kalabalığın huyundan kurtarıp aklın evrensel yasasına bağlamak ister.

Kant'ın "ödev" kavramı tam bu noktada önemlidir. Ödev, insanın hoşuna giden şey değildir. Ödev, çıkarla aynı şey değildir. Ödev, toplumsal alkışa göre belirlenmez. Ödev, insanın akıl sahibi bir varlık olarak doğru olduğunu bildiği şeyi yapma yükümlülüğüdür. Bu yüzden Kant ahlakında insanın içindeki pazarlıkçı varlık sürekli sıkıştırılır. "Bana ne kazandırır?", "Kim görecektir?", "Cezası var mı?", "Herkes zaten böyle yapıyor", "Bir kereden bir şey olmaz" gibi cümleler Kant'ın ahlak mahkemesinde hafifletici sebep sayılmaz. Kant, insanın kendisini kandırma kapasitesini ciddiye alır ve ahlaki bu kandırmacadan korumak ister.

Kant'ın kategorik imperatif (ahlaki buyruk) düşüncesi burada ahlakın omurgasını kurar. İnsan, eyleminin ilkesini herkes için geçerli bir yasa olarak isteyebilir mi? Yalan söylemek işine geldiğinde yalanı seçen insan,

yalan söylemenin genel bir yasa olmasını isteyebilir mi? Eğer herkes çıkarına göre yalan söylerse sözün anlamı kalır mı? Sözün anlamı kalmadığında güven kalır mı? Güven kalmadığında insan ilişkileri ayakta durur mu? Kant'ın sorusu bu yüzden basit değildir. O, tek bir eylemin arkasında bütün bir insanlık düzenini sınar. İnsan kendi eyleminde sadece kendisini değil, insanlığın ahlaki imkânını da temsil eder.

Aristoteles ise Kant'ın bu sert evrenselciliğini biraz fazla soyut bulabilirdi. Çünkü insan her zaman yasa formülüyle yaşamaz. İnsan bazen hasta babasının yatağı başında, bazen aç bir çocuğun bakımında, bazen savaşın ortasında, bazen yoksulluğun çamurunda, bazen dostunun ihanetinde, bazen kendi korkusunun içinde karar verir. Hayat, matematiksel kesinlikte işlemez. Ahlaki kararlar çoğu zaman bulanık, kırılabilir ve somut koşullar içindedir. Aristoteles'in phronesis dediği pratik bilgelik burada devreye girer. Pratik bilgelik, genel ilkeleri hayatın somut durumlarına uygulama yeteneğidir. Her doğru, her yerde aynı biçimde görünmez. Her cesaret aynı jestle ortaya çıkmaz. Her cömertlik aynı miktarla ölçülmez. Her adalet aynı cümleyle kurulmaz.

Bu ayırım modern insan için son derece öğreticidir. Çünkü bugünün insanı bir taraftan Aristotelesçi anlamda karakter kaybı yaşamaktadır; diğer taraftan Kantçı anlamda ilkesel omurgasını yitirmektedir. Karakter kaybı şudur: İnsan kendisini uzun vadeli bir erdem terbiyesi içinde kurmak yerine, anlık performanslarla pazarlamaya başlamıştır. Görünmek, olmak yerine geçmiştir. İmaj, karakterin maskesi haline gelmiştir. Başarı, erdemün üstüne çıkmıştır. İnsanlar iyi olmak yerine iyi görünmeyi daha kullanışlı bulmaktadır. Sosyal medya çağının vitrin ahlakı da tam burada doğar: İnsan merhametini gösterir, öfkesini sergiler, duyarlılığını ilan eder, fakat hayatın gerçek sınavında çoğu zaman ortalıkta görünmez.

Kantçı kriz ise daha keskindir: İnsan artık kendi eyleminin ilkesini evrensel olarak düşünmek istemez. Herkes kendine özel istisna üretir. Kendi yalanını zorunluluk, başkasının yalanını ahlaksızlık sayar. Kendi çıkarını gerçekçilik, başkasının çıkarını fırsatçılık olarak adlandırır. Kendi suskunluğunu strateji, başkasının suskunluğunu korkaklık diye mahkûm eder. Böylece ahlak kişisel menfaatin hizmetçisi haline gelir. Kant'ın öfkeleneyeceği yer burasıdır: İnsan, kendi çıkarını yasa gibi konuşmaya başladığında ahlak çürür. Çünkü ahlakın yerine gerekçe üretme sanatı geçer.

Aristoteles ile Kant birlikte okunduğunda ahlakın iki kanadı görünür. Aristoteles bize ahlakın karakter meselesi olduğunu hatırlatır. İnsan bir anda iyi olmaz. Erdem, tekrar ister. Alışkanlık ister. Terbiye ister. Kendini bilme ister. İnsan, öfkesini, korkusunu, hazzını, hırsını, mal tutkusunu, iktidar arzusunu işlemeden ahlaklı olamaz. Kant ise bize ahlakın sadece karakter güzelliğine bırakılmayacağını gösterir. Çünkü karakter dediğimiz şey bazen toplum tarafından bozulmuş olabilir. Alışkanlık bazen kötülüğe alışkanlıktır. Terbiye bazen itaati ahlak diye öğretir. Gelenek bazen adaletsizliği kutsal bir miras gibi taşır. İşte orada insanın akılla kendisine yasa koymasına gerekir.

İyi yaşam ile doğru eylem arasındaki gerilim, aslında ahlak düşüncesinin en eski ve en canlı damarlarından biridir. İyi yaşamak isteyen insan, doğru davranmadan iyi yaşayabilir mi? Kant burada hayır derdi. Çünkü doğruluktan kopmuş mutluluk, ahlaki değer taşımaz. Aristoteles de başka bir yerden hayır derdi. Çünkü erdemsiz bir hayat, insanın kendi doğasını eksik bırakır. Ama ikisinin "hayır"ı aynı yerden gelmez. Aristoteles için erdemsiz insan, kendi yetkinliğine ulaşamamış insandır. Kant için ahlaksız insan, akıl sahibi varlık olma onuruna ihanet etmiş insandır.

Bu iki bakış, günümüz ahlak tartışmalarını da keskinleştirir. Mesela bir bürokrat düşünelim: Yasaya uygun davranıyor, ama bunu sadece ceza almamak için yapıyor. Kant'a göre burada ahlaki değer zayıftır; çünkü eylem ödevden değil, korkudan doğmuştur. Aristoteles'e göre de bu kişi henüz erdemli değildir; çünkü adalet onun karakterine yerleşmemiştir. Bir başka insan düşünelim: Cömert davranıyor, fakat bunu toplumda itibarlı görünmek için yapıyor. Aristoteles, bu davranışın karakterde gerçek bir cömertliğe dönüşüp dönüşmediğine

bakar. Kant ise niyetin ahlaki saflığını sorgular. İki filozof farklı yerlerden gelir, ama ikisi de gösterişçi ahlakın foyasını ortaya çıkarır.

İşte bu yüzden Aristoteles ile Kant'ı karşı karşıya getirmek, yalnızca felsefe tarihine ait bir karşılaştırma değildir. Bu karşılaştırma, bugünün insanının ahlaki çöküşünü anlamak için de güçlü bir aynadır. Aristoteles bize insanın nasıl olgunlaşacağını sorar. Kant bize insanın hangi ilkeye göre davranacağını sorar. Aristoteles karakteri işler; Kant iradeyi sınar. Aristoteles ahlakın toprağına bakar; Kant ahlakın göğüne. Biri insana "kendini erdemle biçimlendir" der, diğeri "kendini çıkarının kölesi yapma" diye seslenir.

Ahlak, bu iki ses arasında daha derin bir anlam kazanır. Sadece iyi niyet yetmez; çünkü iyi niyet bazen bilgisizdir. Sadece erdem alışkanlığı yetmez; çünkü alışkanlık bazen sorgusuzdur. Sadece yasa yetmez; çünkü yasa bazen hayata kör kalabilir. Sadece mutluluk yetmez; çünkü mutluluk bazen haksızlığın üstüne kurulabilir. İnsan hem karakterini terbiye etmek hem de kendi eylemini evrensel bir ilkenin önüne çıkarmak zorundadır. Ahlak, insanın içindeki hayvanı susturması değil, insan olma imkânını ciddiye almasıdır.

Aristoteles'in iyi yaşamı ile Kant'ın doğru eylemi yan yana geldiğinde, ahlak artık kuru bir öğüt olmaktan çıkar. Bir tarafta hayatın içinde pişen erdem vardır; diğer tarafta çıkarın, korkunun ve arzunun karşısında dimdik duran ödev. Bir tarafta ölçü, kıvam, karakter ve pratik bilgelik; diğer tarafta yasa, irade, insan onuru ve evrensel sorumluluk. Bu iki damar birbirine düşman olmak zorunda değildir. Ama aralarındaki gerilim korunmalıdır. Çünkü ahlak biraz da bu gerilimde nefes alır. Sadece Aristoteles'e yaslanırsak ahlaki fazla toplumsal ve alışkanlıksal düşünebiliriz. Sadece Kant'a yaslanırsak insanın kırılmasını, tarihini, karakterini, duygularını ve hayatın çamurlu yollarını ihmal edebiliriz.

Modern insanın ihtiyacı da tam burada belirir: Hem erdemli karakter hem ilkeli irade. Hem iyi yaşama terbiyesi hem doğru eylem cesareti. Hem ölçü hem yasa. Hem hayatın içinden gelen bilgelik hem çıkarın üstüne çıkabilen ahlaki omurga. Çünkü karakteri olmayan yasa soğuk bir demire döner, ilkesi olmayan erdem ise güzel huylu bir alışkanlık olarak kalır. İnsan, ancak bu iki hattı birlikte taşıyabildiğinde ahlaki süs olmaktan çıkarıp varoluşunun omurgası haline getirebilir.

Filozof Kirpi: "Erdem, insanın içinde yavaş yavaş pişen ahlaktır; ödev ise insanın çıkarına rağmen ayakta tuttuğu iç direğidir."

Erdem, Karakter ve Alışkanlık: Aristoteles'in Ahlak Dünyası

Aristoteles'in ahlak dünyasına girmek için önce insanı bugünün hızından, gösterişinden, sloganından, vitrininden biraz çekip almak gerekir. Çünkü Aristoteles ahlakı ani bir parlama, duygusal bir kabarma, sosyal bir jest veya yüksek sesli bir erdem ilanı olarak düşünmez. Onun gözünde ahlak, insanın içinde uzun zamanda yerleşen bir biçimdir. Bir insanın ne olduğu, en çok da tekrar ettiği davranışlarda ortaya çıkar. İnsan kendini bir defalık güzel sözlerle değil, tekrar tekrar yaptığı seçimlerle kurar. Bu yüzden Aristoteles için erdem, insanın ruhuna sonradan yapıştırılmış süslü bir etiket değildir; alışkanlıkla ete kemiğe bürünen bir karakter meselesidir.

Bugünün insanı ahlaki çoğu zaman bir kanaat beyanı zanneder. Bir konuda doğru cümleyi kurduğunda, doğru tarafta durduğunu ilan ettiğinde, bir haksızlığa sosyal mesafeden öfkeli olduğunda kendisini ahlaki bakımdan yeterli sanır. Aristoteles böyle bir ahlak anlayışına muhtemelen gülümserdi; o hafif alaycı, serin Yunan tebessümüyle. Çünkü ona göre insan, söylediği şeyden çok yaptığı şeydir. Hatta bir kez yaptığı şeyden de çok, sürekli yaptığı şeydir. Cesaret, tek bir kahramanlık pozu değildir. Cömertlik, bir kerelik yardım gösterisi değildir. Adalet, başkaları bakarken düzgün davranmak değildir. Ölçülülük, hazlardan tamamen kaçmak da değildir. Erdem, insanın davranışında yerleşik hale gelen doğru kıvamdır.

Aristoteles'in ahlak anlayışının merkezinde "eudaimonia" vardır. Türkçeye çoğu zaman mutluluk diye çevrilir; fakat bu kelime bizim gündelik mutluluk anlayışımızdan çok daha derindir. Eudaimonia, keyifli hissetmek, rahat yaşamak, başarı kazanmak, zenginleşmek veya dışarıdan imrenilecek bir hayata sahip olmak anlamına gelmez. Daha çok insanın kendi doğasına uygun biçimde yetkinleşmesi, varlığını erdeme göre gerçekleştirmesi, ruhun iyi ve doğru etkinliği içinde olgunlaşması demektir. İnsan yalnızca yaşayan bir canlı değildir; akıl sahibi, seçim yapan, ilişki kuran, adalet arayan, anlam isteyen bir varlıktır. O halde insan için iyi yaşam, hayvani arzuların doyurulmasından ibaret olamaz. İyi yaşam, insanın insan olarak imkânlarını gerçekleştirdiği hayattır.

Burada Aristoteles'in ahlakı ne kadar somut düşündüğü görülür. O, ahlakı gökten inen soyut emirler dizisi gibi kurmaz. İnsanın bedeni, arzuları, korkuları, dostlukları, şehir hayatı, ailesi, alışkanlıkları ve eğitimi ahlakın içindedir. İnsan, kendine rağmen yaşayan bir akıl makinesi değildir. Etkilenen, bozulan, eğitilen, alışan, sapan, toparlanan, öğrenen bir varlıktır. Bu yüzden erdem, sadece bilmekle kazanılmaz. Bir insan adaletin tanımını ezberleyebilir, ama adil olmayabilir. Cesaret üzerine parlak cümleler kurabilir, ama korku karşısında omurgasız kalabilir. Cömertlik hakkında kitap yazabilir, ama elindeki üç kuruşu paylaşırken yüzü ekşiyebilir. Aristoteles'in sert gerçekçiliği burada yatar: Bilgi yetmez; bilgi karaktere dönüşmedikçe ahlak doğmaz.

Erdem, alışkanlıkla kazanılır. Bu cümle basit görünür, ama ahlak felsefesinin en köklü tespitlerinden biridir. İnsan doğru davranarak doğru davranmaya yatkın hale gelir. Adil davranana davranana adil olur. Cesur davranana davranana cesaret kazanır. Ölçülü davranana davranana ölçülülük onda ikinci bir tabiat gibi yerleşir. Burada alışkanlık kör tekrar değildir. Erdemli alışkanlık, akılla yönlendirilmiş, ölçüyle biçimlenmiş, hayatın somut durumlarında sınanmış davranış sürekliliğidir. İnsan bir şeyi tekrar ettiği için erdemli olmaz; doğru şeyi doğru biçimde, doğru zamanda, doğru nedenle tekrar ettiği için erdem kazanır.

Aristoteles'in meşhur "orta yol" anlayışı bu yüzden yanlış anlaşılmalıdır. Orta yol, sıradan bir uzlaşmacılık değildir. "Ne şiş yansın ne kebab" ahlakı hiç değildir. Aristoteles'in orta yolu, iki aşırılık arasında aklın, tecrübenin ve pratik bilgeliğin bulunduğu doğru ölçüdür. Cesaret, korkaklık ile gözü karalık arasında yer alır. Fakat bu, her durumda ortalama bir davranış göstermek anlamına gelmez. Bazen cesaret geri çekilmeyi, bazen ileri atılmayı, bazen susmayı, bazen konuşmayı gerektirir. Ölçü, cetvelle bulunmaz; hayatın nabzını tutan pratik bilgelikle bulunur.

Cömertlik de böyledir. Cimrilik bir eksiklik; savurganlık ise fazlalık. Cömert insan, ne malının kölesidir ne de malı değersizce saçıp savuran biridir. Kime, ne zaman, ne kadar, hangi niyetle ve hangi koşulda vereceğini bilir. Bu bilme biçimi kuru muhasebe değildir. İnsanla, ihtiyaçla, imkânla, onurla ve ölçüyle ilgili bir sezgidir. Bugünün gösterişçi yardım kampanyaları Aristoteles'in cömertlik anlayışı karşısında epey sarsılırdı. Çünkü cömertlik, yardım edilen insanın haysiyetini ezerek yapılan bir teşhir değildir. Verenin kendisini büyüttüğü, alanın küçültüldüğü yerde erdem değil, kibir sahne alır.

Ölçülülük de haz düşmanlığı değildir. Aristoteles insanı bedensiz bir melek gibi görmez. Haz, insan hayatının parçasıdır. Yemek, içmek, sevmek, dinlenmek, gülmek, güzellikten etkilenmek insan varlığının doğal yönleridir. Sorun hazda değil, hazzın insanı yönetmeye başlamasındadır. Ölçsüz insan, hazlarının peşinde sürüklenir. Kendini özgür sanır, ama aslında arzularının tasmasına bağlanmıştır. Ölçülü insan ise hazzı yok etmez; onu insan onuruna, akla ve iyi yaşama uygun bir yere yerleştirir. Bedenin sesi duyulur, ama hayatın efendisi yapılmaz.

Aristoteles'in erdem anlayışında karakter belirleyicidir. Karakter, insanın iç mimarisidir. Bir insanın kriz anında nasıl davrandığı, çıkarla karşılaştığında ne yaptığı, öfkesini nasıl taşıdığı, gücü eline geçirdiğinde başkasına nasıl muamele ettiği karakterini açığa çıkarır. İnsan sakin zamanlarda kendisi hakkında çok güzel hikâyeler anlatabilir. Fakat ahlakın gerçek sınavı, insanın bir bedel ödemesi gerektiğinde başlar. Güçsüzken adaletten

söz etmek kolaydır; güçlü olduğunda adil kalmak meseledir. Yoksulken paylaşımı savunmak kolaydır; zenginleşince cömert kalmak başka bir şeydir. Dışlanmışken merhamet istemek kolaydır; itibara kavuşunca ezmemek karakter ister.

Aristoteles için insanın karakteri tesadüfen oluşmaz. Eğitim burada büyük yer tutar. Çocuk hangi davranışlara alıştırılırsa, hangi örnekleri görürse, hangi ödül-ceza düzeni içinde büyürse, hangi sözleri işitirse ona göre biçimlenir. Ahlak, çocuğa sadece "iyi ol" demekle verilmez. Çocuk, adaletin evde nasıl işlediğini görür. Büyüklerin yalanla nasıl baş ettiğini izler. Sofrada paylaşımın nasıl yapıldığını öğrenir. Korku karşısında kimin eğildiğine, haksızlık karşısında kimin sustuğuna bakar. Çocuğun ahlak eğitimi kulağına söylenen öğütlerden önce, gözünün önünde yaşanan hayattır. Bu yüzden kötü örneklerin ortasında iyi öğütler çoğu zaman zavallı kalır.

Aristoteles'in ahlaki politik bir bağlama da sahiptir. İnsan, ona göre "politik hayvan"dır; yani ortak hayat içinde var olur. İnsan yalnız başına tamamlanamaz. Şehir, yasa, dostluk, yurttaşlık, eğitim ve ortak iyi fikri insanın ahlaki gelişimiyle doğrudan ilişkilidir. İyi bir düzen, iyi karakterlerin yetişmesine yardım eder; kötü bir düzen ise ahlaki çürümenin iklimini hazırlar. Bir şehirde yalan makbulse, çıkarıcılık zekâ sayılıyorsa, haksızlık güç göstergesi haline gelmişse, orada erdemli insan yetiştirmek zorlaşır. Çünkü toplum, insanın içindeki eğilimleri ya terbiye eder ya da azdırır.

Bu noktada Aristoteles'in ahlaki modern bireycilikten ayrılır. Bugün ahlak genellikle kişinin özel vicdanına sıkıştırılır. "Benim tercihim", "benim hayatım", "benim doğrum" cümleleri sanki her şeyi çözmüş gibi kullanılır. Oysa insanın ahlaki biçimlenmesi toplumsal dokudan bağımsız değildir. Adaletsiz bir kurumda çalışan insan, sürekli bir ahlaki aşınma yaşar. Liyakatsizliğin ödüllendirildiği yerde erdem cezalandırılır. Yalanın terfi getirdiği yerde doğruluk safdillik gibi gösterilir. Korkakların yükseldiği yerde cesaret delilik sayılır. Aristoteles'in şehir vurgusu burada hâlâ canlıdır: Kötü düzen, iyi insanı yalnız bırakır; iyi düzen ise erdemin nefes alacağı alan açar.

Fakat Aristoteles'i sadece toplumsal düzen filozofu gibi okumak eksik olur. O, insanın iç terbiyesine de dikkat eder. Erdem, insanın kendi tutkularıyla kurduğu ilişkiyi düzenler. Öfke mesela bütünüyle kötü değildir. Hiç öfkelenmeyen insan da sorunludur; her şeye öfkelenen insan da. Doğru kişiye, doğru nedenle, doğru zamanda, doğru ölçüde öfkelenmek gerekir. Bu, ahlakın ne kadar ince bir sanat olduğunu gösterir. Bugünün dünyasında öfke çoğu zaman ya bastırılır ya da pazarlanır. Aristoteles ise öfkeyi ahlaki ölçüye çağırır. Öfkenin de bir terbiyesi vardır. Haksızlık karşısında öfkelenmeyen insan ahlaki uyuşukluğa düşebilir; her incinmesini evrensel felaket gibi yaşayan insan ise ölçsüzlüğün oyuncağı olur.

Aristoteles'in pratik bilgelik kavramı burada ahlakın kalbine yerleşir. Pratik bilgelik, sadece neyin iyi olduğunu bilmek değildir; somut durumda nasıl davranmak gerektiğini sezme, tartma, ayırt etme ve uygulamaktır. Bir doktorun hastaya sadece kitap bilgisiyle değil, tecrübeyle yaklaşması gibi, erdemli insan da hayata kuru formüllerle yaklaşmaz. Hangi sözün ne zaman söyleneceğini, hangi suskunluğun korkaklık, hangisinin vakar olduğunu, hangi yardımın gerçekten yardım, hangisinin bağımlılık üretmek olduğunu ayırt eder. Pratik bilgelik, ahlakın gözüdür. Göz körse, iyi niyet bile duvara çarpar.

Dostluk da Aristoteles'in ahlakında sıradan bir ilişki değildir. Dostluk, iyi yaşamın temel unsurlarından biridir. Çünkü insan, kendini ancak başkasıyla ilişki içinde tanıyabilir ve sınar. Fakat Aristoteles dostluğu da derecelendirir. Hazza dayalı dostluk vardır; faydaya dayalı dostluk vardır; bir de iyiye dayalı dostluk vardır. Haz dostluğu haz bitince dağılır. Fayda dostluğu çıkar tükenince çözülür. İyiye dayalı dostluk ise tarafların birbirinin erdemini, iyiliğini ve olgunlaşmasını istemesiyle kurulur. Böyle bir dostlukta insan başkasını kullanmaz; onun iyi olmasını gerçekten ister. Bugünün çıkar ağları ve vitrin arkadaşlıkları düşünüldüğünde Aristoteles'in dostluk

fikri bıçak gibi keskindir. İnsanların birbirini basamak, bağlantı, takipçi, müşteri, araç veya dekor olarak gördüğü bir çağda iyiye dayalı dostluk neredeyse ahlaki bir direniştir.

Aristoteles'in erdem ahlakı, insanın kendisiyle uzun vadeli bir hesaplaşma yapmasını ister. Bu hesaplaşma gürültülü değildir. İnsanın karakteri, küçük davranışların toplamında ağır ağır belirir. Bir insanın garsona nasıl davrandığı, borcunu nasıl ödediği, sözünü tutup tutmadığı, öfkelenildiğinde dilini nasıl kullandığı, güçsüz birinin hakkı söz konusu olduğunda ne yaptığı, kendisini kimse görmediğinde nasıl seçim yaptığı karakterin parçalarıdır. Erdem büyük kürsülerde değil, hayatın küçük sınavlarında büyür. Aristoteles'in asıl gücü de buradadır. Ahlakı gökyüzünde dolaştırmaz; gündelik hayatın içine indirir. Ama indirirken basitleştirmez. Tam tersine, gündelik hayatın ne kadar ahlaki yoğunluk taşıdığını gösterir.

Modern insan açısından Aristoteles'in en rahatsız edici tarafı şudur: İnsan kendisini yalnızca niyetleriyle aklayamaz. "Ben aslında iyi biriyim" cümlesi Aristoteles'in önünde pek işe yaramaz. Çünkü mesele insanın kendisi hakkında ne düşündüğü değil, davranışlarında neye dönüştüğüdür. Bir insan sürekli yalan söylüyorsa, içinde bir yerde doğruyu sevdiğini iddia etmesi karakterini kurtarmaz. Sürekli cimri davranan biri, gönlünün cömert olduğunu söyleyerek erdemli olmaz. Sürekli korkaklık eden biri, cesarete hayran olduğunu belirterek cesur sayılmaz. Aristoteles insanı davranışlarının sürekliliğiyle yüzleştirir. Bu yüzleşme tatlı değildir; ama ahlak tatlılık sanatı değildir zaten.

Erdemli insan, Aristoteles'te kendi içinde uyum kazanmış insandır. Arzuları, aklına büsbütün düşman değildir; tutkuları ölçsüzce dağılmamıştır; seçimleri rastgele değildir. Böyle bir insan iyiyi zorla yapan, her doğru eylemde içinden paramparça olan biri değildir. Erdem onda bir tür rahatlık kazanmıştır. Bu, ahlakın alışkanlıkla nasıl karaktere dönüştüğünü gösterir. Başlangıçta zor gelen doğru davranış, zamanla insanın tabiatına yerleşebilir. Çocukken paylaşmak zor gelen biri, iyi eğitim ve doğru tekrarlarla cömertliği doğal hale getirebilir. Korkularıyla yüzleşmeyi öğrenen biri, cesareti gösteri olmaktan çıkarıp karakter haline getirebilir.

Yine de Aristoteles'in ahlak anlayışı eleştiriden muaf değildir. Onun erdem fikri, belirli bir toplumsal düzen, belirli bir yurttaşlık anlayışı ve belirli bir hayat tarzı içinde düşünülmüştür. Modern eşitlik, bireysel haklar, çoğulculuk ve evrensel insan onuru açısından bakıldığında Aristoteles'in dünyasında ciddi sınırlar vardır. Kölelik, kadınların konumu, yurttaşlık dışı bırakılanlar gibi meseleler onun ahlak dünyasının tarihsel gölgeleridir. Fakat bu gölgeler, erdem ahlakının temel sezgisini tamamen geçersiz kılmaz. Tam aksine, bize şunu hatırlatır: Her ahlak teorisi kendi çağının körlükleriyle de hesaplaşmak zorundadır. Erdemden söz eden bir düzen, kimleri insan saymadığını da sorgulamalıdır. Yoksa erdem, seçkinlerin cilalı aynasına dönüşür.

Aristoteles'in bugüne kalan en büyük dersi, ahlakın karakter inşası olmadan yaşayamayacağıdır. Yasalar gereklidir, ilkeler gereklidir, haklar gereklidir, kurumlar gereklidir; ama karakter çöktüğünde bütün bunlar kâğıt üstünde kalır. Adalet duygusu yerleşmemiş bir hâkimin elinde hukuk metni soğuk bir araç olabilir. Ölçü bilmeyen bir siyasetçinin dilinde kamu yararı maskeye dönüşebilir. Cömertlik öğrenmemiş zengininin elinde yardım, reklam malzemesi olur. Cesaret kazanmamış aydının kaleminde hakikat, güvenli zamanların süsüdür. Aristoteles'in erdem ahlakı işte bu nedenle hâlâ dışlıdır. İnsana şunu sorar: Sen doğruyu biliyor musun diye değil; doğru sende davranış haline geldi mi?

Bu soru kolay değildir. Çünkü insan kendisini kavramlarla kandırmayı sever. Adaletten söz ederek adaletsizliğini örter. Merhametten söz ederek kibrini saklar. Ölçülülükten söz ederek korkaklığını cilalar. Cesarettten söz ederek saldırganlığını meşrulaştırır. Aristoteles'in erdem anlayışı bu sahte parlıtyı kazır. Erdem, kelimenin parlaklığında değil, davranışın kıvamında aranır. Bir insanın ahlakı, en çok da kendisine avantaj sağlayan kötülük karşısında ne yaptığıyla anlaşılır.

Aristoteles'in dünyasında ahlak uzun bir emektir. İnsan, kendi ruhunu işlemelidir. Arzularını tanımalı, öfkesini eğitmeli, korkusunu tartmalı, hazzını ölçüye almalı, mal ile ilişkisini düzeltmeli, dostluğunu faydadan

kurtarmalı, adaleti alışkanlık haline getirmelidir. Bu emek bitmez. Çünkü karakter tamamlanmış bir heykel değil, yaşayan bir dokudur. Her gün biraz daha sağlamlaşabilir, her gün biraz daha çürüyebilir. Erdemli olmak, bir kez kazanılıp kasaya konan bir servet değildir. İnsan, her seçiminde kendini biraz daha kurar veya biraz daha dağıtır.

Aristoteles'in ahlak dünyası bu yüzden bugünün insanına eski ama eskimemiş bir ayna tutar. Bu aynada ahlak, sloganlardan, imajlardan, öfke gösterilerinden, dijital duyarlılıklardan ve gösterişli vicdan pozlarından temizlenir. Geriye insanın çıplak davranışı kalır. Korktuğunda ne yapıyorsun? Güçlendiğinde nasıl davranıyorsun? Kimse görmediğinde neyi seçiyorsun? Mal karşısında küçülüyor musun? Haz seni sürüklüyor mu? Dostunu araç mı görüyorsun? Çocuğa ne öğütlediğinden önce ona nasıl bir hayat gösteriyorsun? Bunlar Aristotelesçi sorulardır. Gürültüsüdür, ama insanın içine işler.

Filozof Kirpi: "Erdem, insanın dilinde parlayan bir süs değil; kimse bakmazken bile davranışını tutan iç terbiyedir."

Ödev, Akıl ve Evrensel Yasa: Kant'ın Ahlak Devrimi

Kant'ın ahlak dünyasına girildiğinde hava birden değişir. Aristoteles'in erdem, alışkanlık, karakter, şehir, ölçü ve iyi yaşam etrafında kurduğu ahlaki zemin, Kant'ta daha sert, daha çıplak, daha mahkeme kokan bir alana taşınır. Burada insanın huyuna, toplumun terbiyesine, mutluluk arayışına, geleneksel ölçülere, kişisel eğilimlere fazla güvenilmez. Çünkü Kant insanın kendini kandırma kabiliyetini çok iyi sezer. İnsan doğru davranıyor görünebilir; ama içerde menfaat çalışıyor olabilir. İnsan yardım edebilir; ama alkış bekliyor olabilir. İnsan dürüst konuşabilir; ama korkudan susamadığı için değil, yakalanmaktan çekindiği için doğrucu kesilmiş olabilir. İnsan ahlaki cümleler kurabilir; ama o cümlelerin altında kendi konforunu koruyan küçük bir tilki dolaşıyor olabilir.

Kant'ın ahlak felsefesindeki sertlik buradan gelir. O, ahlaki davranışın dış görünüşüne teslim etmek istemez. Bir eylem dışarıdan iyi görünebilir; fakat onun ahlaki değeri, hangi niyetle ve hangi ilkeye göre yapıldığına bağlıdır. Bir insan başkasına yardım ettiğinde, bu yardım gerçekten ödev bilincinden mi doğmuştur, yoksa insanın kendi iyi görünme arzusundan mı? Bir memur rüşvet almadığında, bunu adalet duygusuyla mı yapmıştır, yoksa yakalanma korkusuyla mı? Bir siyasetçi halka doğruyu söylediğinde, bunu hakikate saygıdan mı yapmıştır, yoksa o gün doğruyu söylemek işine geldiği için mi? Kant bu sorularla insanın ahlaki vitrinini kırar. Dışarıdaki parlak davranış yetmez; içerideki ilke sorgulanır.

Heterobilim Okulu'nun ahlak anlayışı da tam bu eşikte belirir: Ahlak, davranışın vitrindeki düzgünlüğüyle değil, o davranışı mümkün kılan iç niyet, bilgi rejimi, güç ilişkisi ve haysiyet ölçüsüyle anlaşılır. Bir insanın iyi görünmesi, onun iyi olduğu anlamına gelmez; çünkü kötülük çoğu zaman kaba bir saldırı halinde değil, temiz cümlelerin, makul gerekçelerin, kurumsal kılıfların ve nezaket maskelerinin arkasında dolaşır. Heterobilim Okulu için ahlak, insanın başkasına zarar vermemekle yetinen pasif bir usluluk hali değildir; insanı araçsallaştıran, hakikati büken, çocuğun haysiyetini ezen, yoksulu görünmez kılan, bilgiyi iktidarın memuru yapan her düzene karşı zihinsel ve vicdani bir dirençtir. Bu nedenle ahlaki değer, yalnızca "ne yaptın?" sorusunda değil, "bunu hangi niyetle, hangi iktidar ilişkisi içinde, kimin haysiyetini koruyarak ya da ezerek yaptın?" sorusunda aranmalıdır. Kant'ın ödev ve ilke vurgusu burada Heterobilim Okulu'nun haysiyet merkezli ahlak anlayışıyla kesişir: Ahlak, insanın çıkarına uygun düştüğünde taktığı temiz bir yüz değil; çıkarı, korkusu ve konforu titrediğinde bile hakikatin, adaletin ve insan onurunun yanında kalabilme cesaretidir.

Kant'ın meşhur "iyi isteme" fikri tam burada belirir. Ona göre dünyada koşulsuz iyi sayılabilecek tek şey iyi istemendir. Zekâ, cesaret, kararlılık, yetenek, zenginlik, iktidar, hatta soğukkanlılık bile kötü bir iradenin elinde

tehlikeli hale gelebilir. Zeki bir kötü, aptal bir kötünden daha zararlı olabilir. Cesur bir ahlaksız, korkak bir ahlaksızdan daha yıkıcı olabilir. Güçlü ama ilkesiz bir insan, sadece kendi günahını büyütmez; çevresini de onun içine çeker. Bu yüzden Kant için ahlak, yeteneklerin parlaklığında değil, istemenin doğruluğunda aranır. İnsanı değerli kılan şey ne kadar başarılı olduğu değil, iradesini hangi yasaya bağladığıdır.

Burada Kant'ın Aristoteles'ten ayrıldığı yer keskinleşir. Aristoteles, erdemli insanın karakterinin zaman içinde oluştuğunu, doğru eylemi alışkanlıkla kendi tabiatına yerleştirdiğini söyler. Kant ise alışkanlığa daha ihtiyatlı yaklaşır. Çünkü insan iyi alışkanlıklara sahip olabilir; ama bu alışkanlıkların ahlaki değeri, ödev bilinciyle ilişkili değilse eksik kalır. Bir insan merhametli mizacı nedeniyle yardım edebilir. Elbette bu kötü değildir. Fakat Kant'ın gözünde asıl ahlaki yücelik, insanın içinden gelmediği halde doğru olanı yapabilmesinde ortaya çıkar. Yani kişi eğilimiyle değil, ödeviyle hareket ettiğinde ahlakın sert çekirdeği görünür.

Bu sert çekirdek, insanın kendisiyle yaptığı iç savaşı açığa çıkarır. Kant için ahlak, hazza uygun yaşamak değildir. Toplumda saygınlık kazanmak da değildir. Mutlu olmak için seçilen kullanışlı bir yol hiç değildir. İnsan bazen ahlaklı davrandığı için zarar görür. Bazen doğruyu söylediği için yalnız kalır. Bazen adil olduğu için makam kaybeder. Bazen haksızlığa ortak olmadığı için dışlanır. Bazen ilkeli durduğu için aptal yerine konur. Kant'ın ahlakı tam da bu anda anlam kazanır. Çünkü ödev, insanın işine geldiğinde değil, işine gelmediğinde sınanır. Ahlakın sahici ölçüsü, insanın kendi çıkarına rağmen ne yaptığıdır.

Kategorik imperatif, (ahlaki buyruk) Kant'ın ahlak felsefesinin omurgasıdır. Bu ilke, basit bir emir gibi görünse de aslında insanın bütün eylem düzenini sarsar. Kant insana şunu sorar: Davranışının ilkesini herkes için geçerli evrensel bir yasa olarak isteyebilir misin? Yalan söylemek istediğinde, yalanın genel yasa olmasını isteyebilir misin? Sözümden dönmek işine geldiğinde, herkesin çıkarına göre sözünden döndüğü bir dünya isteyebilir misin? Bir insanı kendi amacın için araç haline getirdiğinde, herkesin herkesi araç olarak kullandığı bir insanlık düzenini kabul edebilir misin? Bu sorular insanın gündelik mazeretlerini parçalar. Çünkü insan çoğu zaman kendisine özel ahlaki istisnalar üretir. Kant, bu özel istisna fabrikasına kilit vurmak ister.

İnsanın kendisine özel istisna üretmesi ahlakın en yaygın çürümelerinden biridir. "Benim durumum farklı" cümlesi çoğu zaman ahlaki düşüşün kapısını açar. Hırsız çaldığını zorunlulukla açıklar. Yalancı yalanını strateji diye adlandırır. İhanet eden kişi kendini şartların kurbanı gibi anlatır. Güç sahibi, yaptığı haksızlığı düzenin bekasıyla süsler. Aydın korkaklığını temkin diye pazarlar. Bürokrat zulme imza atar, sonra mevzuatı gösterir. Kant bu ucuz mazeretleri sevmez. Ona göre ahlaki eylem, kişisel bahanelerin üzerine çıkabilmelidir. İnsan kendi eylemini yalnızca kendi dar menfaatinden değil, aklın evrensel ölçüsünden geçirmelidir.

Kant'ın ikinci büyük formülü, insanı amaç olarak görme ilkesidir. İnsan, hiçbir zaman sadece araç olarak kullanılmamalıdır. Bu cümle modern dünyanın kalbine saplanan büyük bir ahlaki çividir. Çünkü modern hayatın birçok ilişkisi insanı araçsallaştırma üzerine kuruludur. İşveren çalışanı yalnızca verim makinesi olarak görür. Siyasetçi halkı oy deposu sayar. Reklamcı insanın zaafını pazara çevirir. Bürokrasi vatandaşı dosya numarasına indirger. Sosyal medya insanın dikkatini ham madde gibi işler. Aile içinde bile bazen çocuk anne babanın itibar projesine dönüşür. Kant'ın insan onuru fikri bütün bu araçsallaştırma biçimlerine karşı dikilir. İnsan, kullanılacak bir nesne değildir; kendi içinde değeri olan akıl sahibi bir varlıktır.

Bu noktada Kant ahlakı, sadece bireysel dürüstlük meselesi olmaktan çıkar. İnsan onuru, siyasal, hukuki, ekonomik ve toplumsal düzenin de merkezine yerleşir. Eğer insan amaçsa, devlet insanı ideolojik aparat gibi kullanamaz. Eğer insan amaçsa, piyasa insanı tüketici reflekslerine indirgeme hakkına sahip değildir. Eğer insan amaçsa, dinî ya da politik otoriteler insanın vicdanını kendi iktidarlarının malzemesi yapamaz. Eğer insan amaçsa, hiçbir kurum insanı istatistik, kitle, reaya, müşteri, seçmen, personel veya takipçi olarak tüketemez. Kant'ın ahlakı burada kuru bir ödev öğretisi olmaktan çıkar; insanı her türlü araçsallaştırmaya karşı koruyan felsefi bir zırha dönüşür.

Yine de Kant'ın ahlaki eleştirisi bırakılmaz. Onun yaklaşımında hayatın somut karmaşası bazen fazla sert bir yasa duvarına çarpar. İnsan her durumda evrensel yasa formülüyle karar verebilir mi? Duygular, ilişkiler, tarihsel koşullar, bedensel kırılanlıklar, yoksulluk, korku, travma, sevgi, sadakat, merhamet bu kadar kolay paranteze alınabilir mi? Kant'ın ahlaki insana yüksek bir omurga verir; ama bazen insanın çamurlu yollarda yürüdüğünü unutturur gibi görünür. Aristoteles'in pratik bilgeliği burada yeniden önem kazanır. Çünkü hayat yalnızca ilke sınavı değildir; aynı zamanda durum sezgisi, ölçü, zamanlama ve insanı okuyabilme meselesidir.

Mesela yalan meselesi Kant'ta oldukça serttir. Ona göre yalan, ahlaki yasa bakımından kabul edilemez. Çünkü yalan genel yasa haline geldiğinde sözün güvenilirliği çöker. Fakat gerçek hayat, bu ilkeyi zorlayan durumlarla doludur. Bir katil kapiya gelip sakladığınız masum bir insanı sorduğunda ne yapılacaktır? Kant'ın sert doğruluk ilkesi burada ahlaki sezgilerimizi rahatsız eder. Bu rahatsızlık boşuna değildir. Çünkü ahlak yalnızca ilkeye bağlılık değil, masum hayatı koruma sorumluluğudur da. Kant'ın büyüklüğü, yalanın kolayca meşrulaştırılmasına izin vermemesinde; sınırı ise hayatın trajik durumlarında ilkeyi esnetmekte zorlanmasındadır.

Fakat Kant'ı sadece sert ve hayata uzak bir filozof gibi okumak da haksızlık olur. Onun ahlaki, insanın içindeki ucuz pazarlılığı susturmak için gereklidir. Çünkü insan kendisine merhametli davranmayı sever. Kendi kusuruna gerekçe bulur, kendi yalanını inceltir, kendi menfaatini zorunluluk gibi gösterir. Kant bu yumuşak çürümeye karşı acı bir ilaç gibidir. Tadı serttir, boğaz yakar; ama zehri keser. O, insana şunu hatırlatır: Doğru, senin işine geldiği için doğru değildir. Yanlış, sen yaptığında masumlaşmaz. Başkasına yasakladığın şeyi kendine hak gördüğün anda ahlaki zemini terk edersin.

Kant'ın ahlakında özgürlük de merkezi bir yere sahiptir. Fakat bu özgürlük, canının istediğini yapmak değildir. Tam tersine, arzularının, korkularının, eğilimlerinin ve dış baskıların kölesi olmadan aklın yasasına göre davranabilmektir. İnsan sadece içgüdülerine uyduğunda özgür olmaz; doğanın ve arzularının sürüklediği bir varlık olur. Gerçek özgürlük, insanın kendisine ahlaki yasa koyabilmesidir. Kant'ın "özerklik" dediği şey burada belirir. İnsan başkasının buyruğuyla değil, kendi aklının evrensel yasasıyla hareket ettiğinde ahlaki özne olur. Bu, modern ahlak düşüncesinin en güçlü damarlarından biridir.

Özerklik fikri, itaate dayalı ahlak anlayışları için ciddi bir tehdittir. Çünkü Kant'a göre ahlak, kör itaatle kurulmaz. Bir otorite emrettiği için yapılan davranış ahlaki değer kazanmaz. Gelenek böyle istediği için, toplum böyle alkışladığı için, din adamı böyle söylediği için, devlet böyle buyurduğu için yapılan eylem, eğer aklın ahlaki sınavından geçmiyorsa eksik hatta tehlikelidir. Burada Kant, insanı çocuklaştıran bütün otoritelere karşı aklın reşitliğini savunur. Ahlak, insanın başkasının sopasından korkarak hizaya girmesi değildir; kendi aklının önünde hesap verebilmesidir.

Bu yönüyle Kant'ın ahlaki, modern kamusal hayat için de vazgeçilmezdir. Bir toplumda insanlar yalnızca ceza korkusuyla dürüst davranıyorsa, o toplumun ahlaki dokusu zayıftır. Bir memur rüşvet almıyorsa ama sebebi kameralar ve denetimlerse, orada hukuk vardır belki; fakat ahlak henüz yerleşmemiştir. Bir vatandaş sıraya giriyorsa ama sebebi ayıplanmaksa, o davranış düzen üretir; ama ahlaki bilinç üretmeyebilir. Kant, insanın dış denetimden iç yasaya yükselmesini ister. Ahlak, polis yokken de doğru kalabilme becerisidir. Kamera kapalıyken de insan onuruna saygı duymaktır.

Kantçı ahlakın günümüzde en fazla ihtiyaç duyulan tarafı belki de budur: İlke fikri. Bugünün dünyası ilkeyi sevmez; pozisyon sever. İnsanlar çoğu zaman aynı davranışı yapan kişiye göre değerlendirir. Kendi mahallesinden biri yalan söylediğinde strateji der, karşı mahalleden biri yalan söylediğinde ahlaksızlık diye bağırır. Kendi liderinin haksızlığına susar, rakibinin haksızlığında adalet havarisi kesilir. Kendi çıkar grubunun imtiyazını hak sayar, başkasının imtiyazını skandal ilan eder. Kant'ın evrensel yasa düşüncesi bu ikiyüzlü ahlak pazarını dağıtır. İlke, kişiye göre değişiyorsa ilke değildir; sadece menfaatin kılık değiştirmiş halidir.

Kant'ın ahlakı, insanı kendi içinde bölünmüş halde yakalar. Bir yanımız çıkar ister, bir yanımız doğruyu bilir. Bir yanımız rahat etmek ister, bir yanımız haksızlığın kokusunu alır. Bir yanımız kalabalığa uymak ister, bir yanımız kendi vicdanının tenhaliğinde rahatsız olur. Kant, ahlakı işte bu iç gerilimin en ciddi yerinde kurar. İnsan, kendi eğilimlerini inkâr etmek zorunda değildir; fakat onların efendisi de olmamalıdır. Ahlaki değer, insanın arzusuz bir taş olmasında değil, arzusuna rağmen doğruyu seçebilmesindedir. Bu yüzden Kant'ın ahlakı soğuk görünse bile içinde ciddi bir insan onuru taşır. İnsanı zaaflarından ibaret görmez; onun kendi kendini aşabileceğine inanır.

Aristoteles'in erdemli insanı doğruyu yapmayı zamanla karakter haline getirmiş kişiydi. Kant'ın ahlaklı insanı ise doğruyu, karakteri henüz kolaylaştırmasa bile ödev gereği yapabilen kişidir. Bu ikisi arasında güzel bir gerilim vardır. Aristoteles, ahlakın bedene, alışkanlığa ve karaktere yerleşmesini ister. Kant, ahlakın ilkesiz bir alışkanlığa dönüşmesinden çekinir. Aristoteles insanın olgunlaşmasına bakar. Kant insanın kendine koyduğu yasaya. Aristoteles'in insanı iyi yaşama doğru yürür; Kant'ın insanı kendi iç mahkemesinden geçer. Biri daha eğitici, diğeri daha yargılayıcıdır. Biri hayatın terbiyesine, diğeri aklın buyruğuna yaslanır.

Kant'ın ahlak devrimi, insana şunu fısıldamaz; neredeyse yüzüne söyler: Kendini kandırma. Ahlak, senin hoşuna giden değerler koleksiyonu değildir. Ahlak, çıkarlarına uygun düştüğünde kullandığın bir süs değildir. Ahlak, başkasını yargılamak için sakladığın sopa da değildir. Ahlak, kendi eylemini herkes için geçerli kılmaya cesaret edip edemeyeceğini sorduğun yerdir. Bu soru insanı rahatsız eder. Etmelidir de. Rahatsız etmeyen ahlak, çoğu zaman sahibine hizmet eden bir dekor haline gelmiştir.

Kant'ın sertliği bazen insanı yorar; ama çağımızın gevşek ahlaki ikliminde bu yorgunluk gereklidir. Herkesin kendine ayrı mazeret, kendi grubuna ayrı ölçü, kendi çıkarına ayrı hukuk, kendi korkusuna ayrı felsefe ürettiği bir dünyada Kant hâlâ keskin bir bıçaktır. O bıçak, insanın ahlaki cümlelerinin altındaki menfaati kesip ortaya çıkarır. İnsan ya kendi eylemini evrensel bir ilkeye bağlar ya da ahlak adına kendi çıkarının reklamını yapar. Kant'ın dünyasında bunun ortası pek yoktur.

Filozof Kirpi: "Ödev, insanın hoşuna giden doğru değil; çıkarı titrerken bile elinden bırakmadığı iç yasadır."

Erdem ile Ödevin Çatışması: Modern İnsan İçin Ahlakın Yeniden Düşünülmesi

Aristoteles ile Kant yan yana getirildiğinde ahlak, iki ayrı iklimin arasında nefes almaya başlar. Bir tarafta insanın karakterini zamanla işleyen, erdemi alışkanlıkla olgunlaştıran, iyi yaşamı hayatın bütünlüğü içinde arayan Aristoteles vardır. Diğer tarafta insanı kendi arzusunun, çıkarının, korkusunun ve toplumsal mazeretlerinin karşısına diken Kant durur. Aristoteles insanın nasıl iyi biri haline geleceğini sorar; Kant insanın hangi ilkeye göre eylemde bulunduğunu sorgular. Biri insanı uzun bir terbiyenin içinde düşünür, diğeri insanı ahlaki karar anında yakalar. Biri hayatın içinde pişen kıvama bakar, diğeri insanın kendisine koyduğu yasayı sınar.

Bu iki filozofun karşılaşması, yalnızca felsefe tarihi bakımından kıymetli değildir. Bugünün insanını anlamak için de son derece keskin bir aynadır. Çünkü modern insan hem Aristotelesçi anlamda karakter kaybı yaşar hem de Kantçı anlamda ilke kaybı. Karakter kaybı, insanın kendisini uzun vadeli bir erdem terbiyesi içinde kurmaktan vazgeçmesidir. İlke kaybı ise insanın kendi çıkarına göre ahlak üretmesidir. Böyle bir çağda kişi iyi görünmeyi iyi olmaktan daha kullanışlı bulur. Doğru eylemi değil, doğru imajı önemser. Haksızlığa karşı çıkarken bile çoğu zaman hangi taraftan alkış alacağını hesaplar. Vicdan bile bazen sosyal dolaşıma sokulan bir gösteri nesnesine dönüşür. İnsan, ahlakı iç omurga olarak değil, dış ambalaj olarak kullanmaya başlar.

Aristoteles bu çağda önce karakterin çürümesine bakardı. İnsanların sürekli fikir değiştirmesine değil, davranışlarının kıvamsızlığına dikkat ederdi. Öfkenin ölçsüzlüğüne, hazzın terbiyesizliğine, cesaretin gösteriye dönüşmesine, cömertliğin reklamaşmasına, dostluğun fayda ağına indirgenmesine bakardı. Çünkü onun için ahlak, insanın iç mimarisidir. İç mimari bozulduğunda güzel sözler duvara asılmış sahte tablolar gibi kalır. Bir toplumda insanlar adaletten söz edip küçük çıkarları için haksızlığa ortak oluyorsa, orada erdem dili çürümüştür. Bir insan merhameti savunup evindeki çocuğun ruhunu eziyorsa, orada merhamet bir kavram süsüdür. Bir siyasetçi ahlaktan bahsedip gücü ele geçirince ölçüyü kaybediyorsa, orada karakter açığa çıkmıştır.

Kant ise aynı çağa başka bir yerden öfkelenirdi. Ona göre modern insanın asıl hastalığı, kendi eylemini evrensel bir ölçüye göre düşünmekten kaçmasıdır. Herkes kendi istisnasını üretir. Kendi yalanını zorunluluk, başkasının yalanını ahlaksızlık sayar. Kendi ihanetini strateji, başkasının ihanetini namussuzluk diye adlandırır. Kendi korkaklığını tedbir, başkasının korkaklığını omurgasızlık olarak görür. Kant'ın evrensel yasa fikri tam bu ahlaki ikiyüzlülüğü dağıtmak için önemlidir. İnsan, yaptığı şeyin herkes tarafından yapılmasını istemiyorsa, onu kendisi için de meşrulaştıramaz. Ahlak kişiye, gruba, makama, mahalleye, ideolojik akrabalığa göre eğilip büküldüğünde artık ahlak değildir; menfaatin kılık değiştirmiş halidir.

Aristoteles'in erdemli insanı ile Kant'ın ödev insanı arasında önemli bir fark vardır. Aristoteles'in erdemli insanı doğru davranışı karakter haline getirmiştir. Doğru davranmak onda zoraki bir dış baskı gibi durmaz; iç alışkanlık, ölçü ve pratik bilgelik olarak yerleşmiştir. Kant'ın ahlaklı insanı ise doğruyu, içinden gelmediği zaman bile yapabilen kişidir. Aristoteles'in insanında erdem bir tür ikinci tabiat kazanır. Kant'ın insanında ödev, arzulara rağmen ayakta duran iç yasa olur. Birinde ahlak insanın tabiatına işlenir; diğesinde insan tabiatının üstüne çıkmaya çağırılır. Biri "iyi insan ol" der gibidir; diğeri "kendine mazeret uydurma" diye sertçe bakar.

Bu fark çok önemlidir. Çünkü insan her zaman erdemli bir karaktere sahip olmayabilir. Hatta çoğu insan, ahlaki karar anına eksik, yaralı, korkak, arzulu, dağınık ve çıkarıcı yanlarıyla gelir. Aristoteles, bu insanın uzun vadeli terbiyesine odaklanır. Kant ise o anda doğru ilkeye göre davranıp davranmadığını sorar. Aristoteles'in bakışı eğitimcidir; Kant'ın bakışı yargıç gibidir. Fakat ahlakın ikisine de ihtiyacı vardır. Sadece eğitimci bakış olursa insanın kendi mazeretleri fazla hoş görülebilir. Sadece yargıç bakış olursa insanın tarihsel, toplumsal, duygusal ve bedensel kırılabilirliği ihmal edilebilir. Ahlak, hem insanı yetiştirmeli hem de onu hesap vermeye çağırmalıdır.

Modern dünyada bu ikili ihtiyaç daha görünür hale gelmiştir. Çünkü kurumlar büyümüş, ilişkiler karmaşıklaşmış, güç biçimleri incelenmiş, kötülük çoğu zaman çıplak şiddet olarak değil, prosedür, imza, ihale, algoritma, rapor, kariyer, reklam, sadakat ve strateji olarak dolaşıma girmiştir. Aristoteles bu dünyada erdemli karakterin neden gerekli olduğunu gösterir. Çünkü kurumu işleten insandır. Hukuk metni tek başına adalet üretmez; onu uygulayan kişinin karakteri bozursa hukuk bile haksızlığın kılıfına dönüşebilir. Eğitim sistemi tek başına iyi insan yetiştirmez; öğretmenin, yöneticinin, ailenin, toplumun erdem anlayışı çürümüştürse çocuk yalnızca sınav makinesine çevrilir. Siyaset tek başına ortak iyiye hizmet etmez; siyasetçinin karakteri iktidar hırsıyla zehirlenmişse kamu, özel ihtirasın otlığı haline gelir.

Kant burada ikinci darbeyi indirir: Karakter yetmez, ilke gerekir. Çünkü karakter diye sunulan şey bazen sadece iyi huylu bir alışkanlık olabilir. İnsan kendi çevresinde nazik, kendi ailesine bağlı, kendi dostlarına sadık olabilir; fakat mesele yabancının hakkına, düşmanın onuruna, güçsüzün payına, kimsenin sevmediği insanın adaletine geldiğinde Kant devreye girer. İnsan onuru kişiye göre değişmez. Birini sevmiyor olmamız, onu araç olarak kullanma hakkı vermez. Bir topluluğa öfkelenmemiz, onların haysiyetini yok saymayı meşru kılmaz. Bir düşmanımızın haksızlığa uğraması, adalet duygumuzu tatile çıkarmamalıdır. Kant'ın insanı amaç olarak görme ilkesi, ahlakı sevgiye, sempatiye, akrabalığa ve çıkar ortaklığına teslim etmez.

Aristoteles'in zayıf kalabileceği yer de burasıdır. Erdem, belirli bir topluluğun iyi yaşam anlayışına fazla bağlandığında dışarıda kalanlar görünmez hale gelebilir. Bir şehir kendi yurttaşını erdemli sayarken köleyi, kadını, yabancıyı veya yoksulu ahlaki evrenin kenarına itebilir. Tarih bunun örnekleriyle doludur. Bir toplum kendi içindeki nezaketi ahlak sanırken dışarıdakine vahşeti normal görebilir. Bir cemaat kendi üyeleri arasında cömert, dışarıya karşı zalim olabilir. Bir ulus kendi çocukları için merhamet isterken başka çocukların ölümüne sessiz kalabilir. Kant'ın evrenselci ahlakı bu yerel körlükleri rahatsız eder. İnsanlık fikri, dar aidiyetlerin ahlaki konforunu bozar.

Ama Kant'ın da eksik kaldığı yer vardır. Onun ahlakı bazen insanı fazla soyut bir akıl varlığı gibi düşünür. Oysa insan yalnızca yasa koyan akıl değildir; çocukluk yaraları, korkuları, alışkanlıkları, bedeni, yoksulluğu, ilişkileri, utancı, sevgisi, öfkesi, zaafı ve içinde büyüdüğü düzenle birlikte vardır. Bir insana sadece "evrensel yasaya göre davran" demek her zaman yeterli değildir. Onun hangi koşullarda ahlaki özne haline gelebileceğini de düşünmek gerekir. Aristoteles bu noktada yeniden önem kazanır. Çünkü erdemle, örnekle, şehirle, yasa ile, dostlukla, alışkanlıkla, pratik bilgelikle oluştuğunu hatırlatır. İnsan, iyi düzenler içinde ahlaki bakımdan daha güçlü yetişebilir; kötü düzenler içinde ise iç yasadını korumak için çok daha ağır bir mücadele verir.

Buradan modern insan için güçlü bir sentez imkânı doğar. Aristoteles bize ahlakın karakter terbiyesi olmadan eksik kalacağını söyler. Kant bize karakterin evrensel ilke olmadan tehlikeli biçimde yerelleşebileceğini gösterir. Aristoteles ahlakı hayatın içine indirir; Kant onu çıkarın üstüne çıkarır. Aristoteles insanın davranışlarını uzun zamanda biçimlendirir; Kant tek bir eylemde bile insanlığın onurunu sınar. Bu ikisini birlikte düşünmek gerekir. Erdem olmadan ödev kuru bir buyruk haline gelebilir. Ödev olmadan erdem ise kişinin kendi çevresinde sevimli görünen, ama adalet karşısında gevşeyen bir huy düzenine dönüşebilir.

Mesela dürüstlük erdemini düşünelim. Aristoteles açısından dürüstlük, insanın karakterinde yerleşmiş bir doğruluk kıvamıdır. Dürüst insan yalan söylememeye alışmıştır; sözünün ağırlığını bilir; güvenilir olmayı hayatının parçası haline getirmiştir. Kant açısından ise dürüstlük, yalanın evrensel yasa olamayacağı bilincine dayanır. İnsan yalan söylediğinde sadece bir kişiyi kandırmaz; sözün ahlaki zeminini de zedeler. Bu iki bakış birlikte ele alındığında dürüstlük hem karakter terbiyesi hem de evrensel sorumluluk olarak anlaşılır. İnsan yalnızca huyu gereği değil, ilke gereği de doğruyu söylemelidir. Yalnızca ilke gereği değil, karakteri buna alıştığı için de doğrulukta sebat etmelidir.

Adalet konusunda da benzer bir birleşme mümkündür. Aristoteles adaleti erdemlerin en toplumsalı olarak görür; adalet başkasıyla ilişkide ortaya çıkar. Kimin neyi hak ettiği, paylaşımın nasıl yapılacağı, eşitliğin hangi ölçüde kurulacağı önemlidir. Kant ise adaleti insanın araçsallaştırılmaz oluşu ve evrensel yasa fikri üzerinden güçlendirir. Böylece adalet hem toplumsal düzenin erdemi hem de insan onurunun vazgeçilmez şartı haline gelir. Bugünün dünyasında bu ikili bakışa şiddetle ihtiyaç vardır. Çünkü adalet çoğu zaman ya kuru hukuk tekniğine indirgenir ya da duygusal mağduriyet söylemine sıkıştırılır. Aristoteles adaletle ölçü ve karakter kazandırır; Kant ona ilke ve onur verir.

Siyaset ahlakı açısından da bu karşılaştırma son derece verimlidir. Aristoteles'in bakışıyla siyaset, ortak iyiyle ilişkili olmak zorundadır. Siyasetçinin karakteri, hırsı, ölçüsü, cesareti, adalet duygusu, dostluk ve çıkar ağları önemlidir. Kant'ın bakışıyla siyaset, insanı araç olarak kullanamaz; yurttaşını manipüle edemez; yalanı strateji diye meşrulaştıramaz; insan onurunu devlet aklının malzemesi yapamaz. Modern siyasetin ahlaki çöküşü de zaten bu iki eksende ortaya çıkar. Karakter yoktur: hırs vardır, kibir vardır, intikam vardır. İlke yoktur: her şey şartlara göre eğilir, her yalan "siyasi iletişim", her haksızlık "zorunluluk", her baskı "istikrar" diye paketlenir. Aristoteles ile Kant yan yana geldiğinde bu paket yırtılır.

Eğitim bakımından da ikisi birlikte okunmalıdır. Aristotelesçi eğitim, çocuğun karakterini, alışkanlıklarını, ölçü duygusunu, dostluk anlayışını, adalet sezgisini ve pratik bilgeliğini geliştirir. Kantçı eğitim ise çocuğu sadece itaat eden bir varlık olarak değil, kendi aklıyla düşünebilen ve insan onurunu kavrayabilen ahlaki özne olarak yetiştirir. Sadece Aristotelesçi bir eğitim, yanlış kurulduğunda çocuğu geleneksel kalıplara uydurma terbiyesine dönüşebilir. Sadece Kantçı bir eğitim ise soyut ilke öğretip çocuğun karakter oluşumunu, duygusal gelişimini ve gündelik alışkanlıklarını ihmal edebilir. Çocuğa hem iyi davranışın alışkanlığı hem de doğru ilkenin akli temeli verilmelidir. Çocuk yalnızca "böyle yap" komutuyla değil, "neden böyle yapmalıyım?" sorusuyla da büyümelidir.

Gündelik hayat ise bu iki filozofun sınav alanıdır. Bir insan trafikte, sırada, iş yerinde, evde, dost meclisinde, sosyal medyada, markette, borç ilişkisinde, çocukla konuşurken, yaşlıya davranırken, gücsüz biriyle karşılaştığında ahlakını gösterir. Aristoteles burada davranışların sürekliliğine bakar. Kant ise o davranışın arkasındaki ilkeye. Bir insan sürekli nazik olabilir; ama bu nezaket çıkar ilişkisi içinde çalışıyorsa Kant onu sorgular. Bir insan doğru ilkelere sahip olduğunu söyleyebilir; ama gündelik hayatında kaba, ölçsüz, cimri, korkak ve güvenilmez ise Aristoteles onu yakalar. İki filozof birlikte insanın kaçacak yerini daraltır. Biri davranışını, diğeri niyetini ve ilkeni sorgular.

Modern ahlakın en büyük problemlerinden biri, insanın kendisini parçalara ayırarak aklamasıdır. "İş hayatında böyle olmak zorundayım", "siyasette bunlar normal", "aile içinde herkes böyle yapar", "ticarete duygusallık olmaz", "sosyal medyada abartı şart" gibi cümlelerle insan farklı alanlarda farklı ahlaklar üretir. Kant bu parçalanmayı kabul etmez; evrensel ilke ister. Aristoteles de insanın karakter bütünlüğünü önemser; insanın her alanda aynı kıvamı taşımasını bekler. Elbette hayatın alanları farklıdır, fakat ahlak bukalemun değildir. Her zeminde renk değiştiriyorsa orada karakter değil, adaptasyon zekâsı vardır. Adaptasyon zekâsı başarı getirebilir; fakat insanı erdemli yapmaz.

Bu metnin vardığı yer, Aristoteles ile Kant'ı zorla uzlaştırmak değildir. Aralarındaki gerilim korunmalıdır. Çünkü bu gerilim ahlak düşüncesini canlı tutar. Aristoteles Kant'a hayatın somutluğunu, alışkanlığın önemini, karakterin yavaş inşasını ve pratik bilgeliği hatırlatır. Kant Aristoteles'e evrensel insan onurunu, ilkenin sertliğini, kişisel mazeretlerin tehlikesini ve ahlakın yerel alışkanlıklara indirgenemeyeceğini gösterir. Biri olmadan diğeri eksik kalır. Aristoteles'siz Kant fazla soğuk, Kant'siz Aristoteles fazla yerel kalabilir. Birlikte okuduklarında ahlak hem insanın içinde pişen bir erdem hem de insanın üstüne aldığı evrensel bir sorumluluk haline gelir.

Bugünün insanı için asıl mesele de budur: Hem iyi yaşamak hem doğru davranmak. İyi yaşam, doğru eylemi ezip geçerse konforlu bir bencilliğe dönüşür. Doğru eylem, hayatın bütünlüğünden koparsa kuru bir ahlakçılığa saplanır. İnsan yalnızca mutlu olmak için ahlaklı olmaz; ama ahlakı mutluluğun, dostluğun, karakterin ve ortak hayatın dışında da yaşayamaz. Aristoteles insana hayatını erdemle kurmayı öğretir. Kant insana kendi çıkarına rağmen doğruyu bırakmamayı öğretir. İkisi birlikte, insanın hem iç terbiyeye hem iç yasaya muhtaç olduğunu gösterir.

Ahlak, süslü cümlelerin değil, zor kararların alanıdır. İnsan bazen erdemini küçük alışkanlıklarda, bazen ödevini büyük bedeller karşısında gösterir. Bazen iyi olmak, uzun yıllar boyunca aynı doğrulukta ısrar etmektir. Bazen doğru davranmak, bir anda bütün menfaatini karşısına alabilmektir. Aristoteles bu uzun emeği görür; Kant o keskin anı yakalar. İnsanın ahlaki olgunluğu, bu ikisini birbirine düşürmeden taşıyabilmesinde saklıdır. Karakteri olmayan ilke havada kalır; ilkesi olmayan karakter kendi mahallesinin iyi huylu konforuna sığınır. İnsan, hem davranışını terbiye etmeli hem de kendisine sorduğu ahlaki sorudan kaçmamalıdır: Benim yaptığım şey, herkes için yasa olsa nasıl bir dünya doğar?

Filozof Kirpi: "Erdem insanı yavaş yavaş adam eder; ödev ise insanın en kârlı yalanına tekme atan iç hâkimdir."